

СЛОВОВІРНА СТРУКТУРА ПРІЗВИЩ МЕШКАНЦІВ НОВОУШИЦЬКОГО РАЙОНУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття присвячена дослідженню сучасних українських прізвищ Новоушицького району Хмельницької області. Основну увагу звернено на словотвірно-структурні особливості антропонімів. Виокремлено морфологічні та семантичні утворення серед прізвищового загалу. Також схарактеризовано найтипівіші на досліджуваній території словотвірні моделі прізвищ.

Ключові слова: антропонім, прізвище, словотвір, суфікс, формант.

**Яна Афадеєва. СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СТРУКТУРА ФАМИЛИЙ ЖИТЕЛЕЙ
НОВОУШИЦКОГО РАЙОНА ХМЕЛЬНИЦКОЙ ОБЛАСТИ**

Статья посвящена исследованию современных украинских фамилий Новоушицкого района Хмельницкой области. Основное внимание обращено на структурно-словообразовательные особенности антропонимов. Выделены морфологические и семантические образования среди фамильной общности. Также определены наиболее типичные на исследованной территории словообразовательные модели фамилий.

Ключевые слова: антропоним, фамилия, словообразование, суффикс, формант.

**Yana Afadyeyeva. WORD BUILDING STRUCTURE OF SURNAMES OF NOVA USHYTSIA
DISTRICT, KHMELNYTSKYI REGION**

This article is devoted to the modern Ukrainian surnames of the residents of Nova Ushytsia district, Khmelnytsky region. The main attention is paid to the word building and structural features of anthroponyms. Morphological and semantic formation among family public is singled. Author determined also the most common derivational model of surnames in the investigated area.

Key words: anthroponym, surname, derivation, suffix, formant.

За останні десятиліття в ономастиці зріс науковий інтерес до специфіки словотвірного аналізу українського антропонімікону (Б. Б. Близнюк, Н. Ю. Булава, Г. Є. Бучко, Г. Д. Панчук, Ю. К. Редько, П. П. Чучка, С. В. Шеремета та ін.). Словотвірна класифікація власних назв ґрунтується на визначенні їхнього способу творення і є однією із найбільш поширених та лінгвістично опрацьованих, оскільки на дериваційні особливості онімів постійно звернена увага дослідників [9, с. 358].

Науковці представляють різні підходи щодо з'ясування словотвірних особливостей прізвищ. Зокрема, П. П. Чучка виділяє морфологічний, семантичний і синтаксичний способи творення прізвищ, М. В. Бірило – первинні, вторинні та складні. Ю. К. Редько, враховуючи походження та будову, а також морфологічні ознаки прізвища, поділяє антропоніми на дві групи: прізвища іменникового та прізвища прикметникового зразка. Із погляду на їхні специфічні властивості вчений пропонує окремо розглядати словотвір прізвищ-іменників та словотвір прізвищ-прикметників, виокремлюючи для першого типу чотири основні способи творення: семантичний, морфологічний, регресивний і синтаксико-морфологічний [7, с. 81]. Проте навколо запропонованої класифікації Ю. К. Редька і нині серед науковців ведуться дискусії.

Також ономастичні дослідження словотвірної характеристики прізвищ здійснюються з позицій синхронії (праці Л. Л. Гумецької, О. Д. Неділько, З. Г. Ніколаєнко та ін.) і діахронії (дослідження Б. Б. Близнюк, Г. Є. Бучко, Т. Д. Космакової, Л. О. Кравченко, Г. Д. Панчук, В. Д. Познанської, С. В. Шеремети й ін.), що дає підстави наголосити на продуктивності чи непродуктивності окремих словотвірних типів у певний історичний період [1, с. 110].

Безпосередньо об'єктом нашого дослідження є сучасні прізвища мешканців Новоушицького району Хмельницької області. Метою роботи є словотвірно-структурна характеристика вказаних антропоодиниць.

У дослідженні ми опираємося на словотвірну структуру П. П. Чучки, яку вважають загальноприйнятною, бо вона враховує особливості словотвірної структури прізвищ, твірні основи яких завжди мотивовані. Науковець виокремлює три способи словотвору прізвищ: морфологічний, семантичний, синтаксичний. При морфологічному способі творення прізвищевих назв використовували тільки суфіксацію, префіксального способу творення прізвищ узагалі як такого не було, а префікси, наявні у прізвищах, опинилися в їхніх твірних основах ще задовго до процесу творення прізвищевих назв, власне, на етапі творення співзвучних їм апелятивів [11, с. 27].

Словотвірно-структурний аналіз прізвищ мешканців Новоушицького району Хмельницької області дозволяє виділити морфологічні (63,13%) та лексико-семантичні (36,87%) утворення.

Морфологічний спосіб творення власних назв, зокрема прізвищ, має такі різновиди: афіксальний, безафіксний, складання, конверсія [10, с. 358]. На досліджуваній території найпродуктивнішою виявляється суфіксація як найдавніший та найактивніший шлях утворення прізвищ.

Найбільше серед суфіксальних дериватів зафіксовано прізвищ із суфіксами -ук/чук із семантикою поліфункціональності (28,22% від загальної кількості прізвищ). Ю. К. Редько зазначає, що кількісно такі антропоконструкції посідають перше місце серед іменникових прізвищ, а основне значення форманта -ук/чук – це вираження походження [7, с. 153]. Переважно у досліджуваному регіоні твірною основою таких прізвищ є повне чоловіче ім'я або усічена форма особового імені: *Андрій* → *Андрійчук*, *Василь* → *Васильчук*, *Вітя* → *Вітюк*, *Гордій* → *Гордійчук*, *Герасим* → *Герасимчук*, *Давид* → *Давидюк*, *Дем'ян* → *Дем'янчук*, *Іван* → *Іванчук*, *Лук'ян* → *Лук'янчук*, *Павло* → *Павлюк*. Менш поширеними є прізвища, твірними основами яких є жіноче ім'я: *Варвара* → *Варварчук*, *Горпина* → *Горпинюк*, *Ірина* → *Іринюк*, *Катерина* → *Катеринчук*, *Леся* → *Лесюк*.

Досить продуктивні й антропоконструкції, які мотивуються назвою професії, найменуванням службового або соціального становища батька: *Атаманчук*, *Боднарчук*, *Гончарук*, *Гуменюк*, *Ковальчук*, *Овчарук*, *Паламарчук*, *Теслюк*, *Токарчук*, *Ткачук*, *Трачук*, *Столярчук*, *Сторожук*. Також часто фіксуються прізвища, похідні від назви національності: *Бойчук*, *Войтюк*, *Волощук*, *Литвинюк*, *Москалюк*, *Сербенюк*.

Натомість менше трапляється антропономінацій, які виникають від прізвиська або первісного прізвища батька, в основі яких – різні апелятиви: *Баранюк* (← баран), *Бідюк* (← біда), *Варгатюк* (← варгатий), *Вовчук* (← вовк), *Горбатюк* (← горбатий), *Грабчук* (← граб), *Колачук* (← колач), *Лиситчук* (← лисиця), *Лопатюк* (← лопата), *Рябчук* (← рябий).

Серед посесивних прізвищевих формантів домінують деривати на -ов/-ев, -ів (24,76%), твірна основа яких найчастіше мотивована різними формами чоловічих імен: *Борис* → *Борисов*, *Гаврило* → *Гаврилов*, *Герасим* → *Герасимов*, *Захар* → *Захаров*, *Карл* → *Карлов*, *Марк* → *Марков*, *Михайло* → *Михайлов*, *Максим* → *Максимов*, *Пантелемон* → *Пантелемонов*, *Петро* → *Петров*, *Семен* → *Семенів*, *Сенько* → *Сеньков*, *Станіслав* → *Станіславов*, *Степан* → *Степанов*, *Філіп* → *Філіпов*. У ролі твірних лексем фіксуються і прізвиська (*Вечеров*, *Вушняков*, *Гусяков*, *Крючков*, *Лисаков*, *Лобов*, *Макотров*, *Морозов*, *Мудряков*, *Худаков*), і назви національності (*Венгров*, *Поляков*), і флоро- та фаунономінації (*Баранов*, *Бичков*, *Бобров*, *Виноградов*, *Волков*, *Воробйов*, *Котов*, *Орлов*).

Найпродуктивнішим серед патронімічних формантів є суфікси -енк(о) (-єнк(о)) (7,33%), які мають відтінок зменшеності й пестливості та вказують на походження від батька [8, с. 38]. Насамперед такі номінації мотивуються повними формами чоловічих особових імен: *Андрієнко*, *Василенко*, *Герасименко*, *Григоренко*, *Дмитренко*, *Микитенко*, *Миرونенко*, *Михайленко*, *Олексієнко*; рідше трапляються форми жіночих імен: *Христенко*.

Поширеними є прізвища, в ролі твірних основ яких – назви заняття, національності батька: *Вакаренко* (вакар – «пастух»), *Войтенко*, *Коваленко*, *Кучеренко*, *Литвиненко*, *Мельниченко*, *Шевченко*.

Незначною продуктивністю характеризуються суфікси -ак/ чак (8,3 %): *Вакуляк*, *Гоцуляк*, *Демчак*, *Кримчак*, *Марчак*, *Совяк*, *Сусяк*, *Юрчак*; -ик / ік (5,81 %): *Бараник*, *Білик*, *Воловик*, *Котик*, *Лановик*, *Мандрик*, *Пекарник*, *Рудик*, *Скрипник*, *Стадник*; -ин / -ін (4,56 %): *Балакін*, *Волошин*, *Грицин*, *Галкін*, *Качатин*, *Решеткін*; -ович, -евич (3,73 %): *Балабанович*, *Гриневич*, *Дашкевич*, *Павлюкевич*, *Пенюшкевич*, *Шушкевич*; -к (о) (2,9 %): *Борейко*, *Коробко*, *Пиєничко*, *Савко*, *Холявко*, *Чайко*; -ен (2,49 %): *Зенишен*, *Петришен*, *Стасишен*, *Юзвишен*; -ан (2,07 %): *Балан*, *Мовчан*, *Слободян*, *Стоян*; -ун (1,94 %): *Тихун*, *Скакун*, *Сидун*, *Стецун*; -ець (1,8 %): *Коломієць*, *Кордонець*, *Підгорець*; -ей (1,66 %): *Блажей*, *Теребей*; -ич (1,52 %): *Горпинич*, *Катрич*, *Пуклич*, *Харевич*; -ій (1,52 %): *Буклій*, *Тацій*, *Саврій*, *Щербій*; -ай (1,38 %): *Бакай*, *Грицай*, *Кучай*, *Лапай* та ін.

Складання як окремих різновид морфологічного способу деривації передбачає розрізнення власне складання, зрощення й абрєвіації [9, с. 387]. У Новоушицькому районі зафіксовано 2,16 % сучасних прізвищ, які творяться шляхом слово- та основоскладання. Серед онімів власне складання вирізняються антропоніми, які дають характеристику загального вигляду людини, вказують на фізичні ознаки різних частин тіла носія чи їхні вади: *Біловус*, *Кривоногий*, *Остроушко*, *Скоробогатий*, *Сухораб*, *Чорноконь*, *Чорнобровий*.

Складені слова, що утворилися шляхом зрощення як «поєднання кількох слів в єдину лексичну одиницю» [5, с. 128], поодинокі трапляються у досліджуваному регіоні: *Гоголь-Варгатюк*, *Гоголь-Козловська*, *Гоголь-Ратушняк*, *Гриневич-Сирота*, *Діляновський-Олійник*, *Кравчук-Гоголь*, *Ксіндтук-Годлевська*, *Куцька-Гоцуляк*, *Мишляков-Гоголь*, *Павлюкевич-Расулова*, *Паламарчук-Боброва*, *Рига-Мельник*, *Сивун-Чернявський*, *Ткачук-Рогатин*, *Чичановська-Удра*.

Незначною за кількістю є група прізвищ, співвідносних з іншими частинами мови, зокрема: а) якісними і відносними прикметникам (20): *Глухий*, *Довгий*, *Зарічний*, *Косий*, *Криничний*, *Куций*, *Кучерявий*, *Мокрий*, *Підлісний*, *Рожковий*, *Рудий*, *Сизий*, *Солодкий*, *Чорний*; б) дієсловами (4): *Гуляєв*, *Грузив*, *Колотило*, *Лапай*; в) прислівниками (1): *Нетреба*; Такі прізвищеві утворення ономасти відносять до морфолого-синтаксичного способу творення, який характеризується шляхом граматико-лексичного доосмислення чи переосмислення того чи іншого слова – відбувається його перехід з одного розряду слів в інший, тобто перехід з однієї частини мови в іншу [2, с. 170].

Суфікси -ськ, -цьк, які є прикметниковими утвореннями, також належать до морфолого-синтаксичного способу творення. Вони відзначаються значною активністю (12,2 %) у сучасній прізвищевій системі Новоушицького району: *Баранецький*, *Веселовський*, *Вербіцький*, *Виноградський*, *Галицький*, *Зіньковський*, *Кобилецький*, *Куцький*, *Літинський*, *Охрімівський*, *Слободецький*, *Тернопільський*, *Шаргородський*. Зазвичай за допомогою цих формантів виникали прикметники від назв місцевостей, племен, народностей, країн, держав для вираження належності [7, с. 81].

Антропонімікон досліджуваного регіону фіксує 36,87 % прізвищ, утворених лексико-семантичним способом, сутність якого – перехід особових власних імен, індивідуальних прізвищ, апелювативних означень особи у спадковій іменуванні людей без жодних структурних змін внаслідок семантичних переосмислень [2, с. 132]. Їхня особливість полягає у тому, що вони сформувалися без допомоги спеціальних формантів. Якщо ж вони наявні у складі антропоніма, то входять до структури прізвищ не як твірні елементи, а як сегмент похідної основи. Основою для їх появи послуговували особові імена, топоніми та апелювативи [3, с. 43].

Малопродуктивними (лише 1,8 % у межах лексико-семантичного способу творення) виявилися прізвища, що походять від топоніма: *Арча*, *Бучач*, *Остроків*, *Рига*, *Рогатин*, *Таблін*, *Шатури* (місто біля Москви), *Судак*.

Прізвища, співвідносні з особовими іменами, – різні за походженням та структурою. У досліджуваній прізвищевій системі ми виділяємо антропоніми, в основах яких: а) прізвища,

омонімічні з повними іменами у незмінній формі (18): *Бажан, Галемба, Герман, Євстафій, Завала, Кирик, Кифа, Кузема, Курман, Криштофор, Міца, Нимида, Томаш, Фетинья, Хома, Шамрей, Юрій*; б) прізвища, омонімічні з усіченими іменами (4): *Андрух, Гуць, Кузь, Яць*.

Трапляються прізвища, омонімічні з усічено-суфіксальними іменами, під якими розуміємо варіанти, утворені за допомогою суфіксів, приєднаних до такої усіченої частини особового імені, що самостійно не функціонує [4, с. 115]. У досліджуваному регіоні зафіксовано власні імена з формантом -к-о: *Андрейко, Борейко, Касько, Паранько, Савко, Шимко, Ясько*; -ик/-чик: *Кузик* (←*Кузьма*), *Павлик, Павлуник, Петрик, Проник, Яремчик*; а також інші варіанти: *Грицай, Ксенька, Михайлиця, Міхасюта, Стецун*.

Прізвища, які утворилися шляхом ономастизації апелювальної лексики іменникового походження, посідають у прізвищевій системі Новоушицького району вагомe місце (33,02 %), зокрема переважають власні найменування з категорії «*nomina personalia*» (23,47 %). Найпоширенішими є антропоніми цього класу, що позначають особу за родом діяльності (41,38 % від кількості прізвищ «*nomina personalia*»): *Боднар, Гончар, Дехтяр, Коваль, Кухар, Кучер, Кушнір, Мельник, Міляр, Муляр, Олійник, Пастух, Римар, Свинар, Скрипник, Слюсар, Столяр, Ткач, Токар, Трач, Швець*, а також назви людей, які вказують на місце походження чи проживання (18,22 %): *Гуцол, Грек, Лях, Мазур, Поліщук, Українець, Швед*.

Серед категорій «*nomina impersonalia*» переважають прізвища, утворені від назви тварин та рослин (41,67 %): *Берека, Боровик, Гарбуз, Гоголь, Горобець, Гедзь, Дерен, Деркач, Зозуля, Козут, Кокош, Кулик, Кукурудза, Крет, Крук, Лебідь, Павич, Сливка, Чайка, Шершун*.

Отже, нами встановлено, що найпродуктивнішим в антропоніміконі Новоушицького району є морфологічний спосіб творення прізвищ (63,13 %).

Спостереження показали, що серед антропонімів, утворених морфологічним способом, домінують моделі з поліфункціональними формантами (42,23 %), зокрема суфіксами -ук (-чук) (28,22 %); менш продуктивні – з посесивними (24,16 %) та патронімічними (9,56 %) формантами. Також у межах морфологічного способу деривації виокремлюємо слово- та основоскладання, продуктивність якого на досліджуваній території становить 3,41 %. Морфолого-синтаксичним способом словотворення утворено 20,64 % прізвищ, а неморфологічним, або лексико-семантичним, – 36,87 %.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабій Ю. Б. Функціонування прізвищевих субстантивів, співвідносних з особовими іменами, у Середній Наддніпрянщині / Ю. Б. Бабій // Ономастика і апелювати. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 52–60.
2. Блажчук Ю. І. Антропонімія Уманщини XVII – початку XXI ст.: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – укр. мова / Ю. І. Блажчук. – Умань, 2008. – 200 с.
3. Булава Н. Ю. Словотвірні особливості сучасних українських прізвищ Північної Донеччини / Н. Ю. Булава [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/zzo/2005_9/Bulava.pdf, 2005. – С. 37–47.
4. Булава Н. Ю. Усічено-суфіксальні імена в основах українських прізвищ Північної Донеччини / Н. Ю. Булава // Записки з ономастики. – Одеса: Астропринт, 2003. – С. 114–121.
5. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія: навчальний посібник / В. О. Горпинич. – К.: Вища школа, 1999. – 207 с.
6. Познанская В. Д. Антропонимия юго-восточной Украины: дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02 – укр. язык / В. Д. Познанская. – Х., 1983. – 197 с.
7. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища / Ю. К. Редько. – К., 1966. – 214 с.
8. Ткаченко О. Б. Прізвища з суфіксом -енко та споріднені утворення / О. Б. Ткаченко // Слов'янське мовознавство. – К., 1958. – С. 38–53.
9. Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови: монографія / М. М. Торчинський. – Хмельницький: Авіст, 2008. – 550 с.
10. Торчинський М. М. Українська ономастика: навчальний посібник / М. М. Торчинський. – Хмельницький: ХНУ, 2010. – 237 с.
11. Чучка П. П. Антропонимия Закарпаття: дисс. ... д-ра филол. наук / П. П. Чучка. – К., 1969. – 978 с.

Стаття надійшла до редакції 2.06.2017 р.